

Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi

Talat Tekin
(Ankara)

Önseste y- türemesi, yani ünlü ile başlayan sözcüklerin başında yarı-ünlü /y/ sesinin belirmesi Türk dillerinde örneklerine çok rastlanan ve iyi bilinen seslik bir olgudur. Türeme /y/ sesi daha çok düz dar /a/ ve /i/ ünlüleri önünde türer, örn. Uyg. *ıĝla-* ~ *yıĝla-* ‘ağlamak’, *il-* ~ *yil-* ‘iliştirmek, bağlamak, takmak’, vb. gibi. Türeme /y/ ünsüzü, seyrek de olsa, öbür ünlüler önünde de görülür, örn. Uyg. *ürün* ~ *yürün* ‘beyaz’, *ün-* ~ *yün-* ‘çıkmaq, belirmek, yükselmek’, *äm* ~ *yäm* ‘ilaç’, vb. gibi.

Bu ses olayı için Ramstedt şöyle der: “Ausser dem alten *j- laut, hat man einen in mehreren dialekten vorhandenen sekundären, sozusagen ‘flüchtigen’ i- laut zu bemerken, der oft mit j- zusammengefallen ist. Dieses i- tritt am häufigsten vor engen und vor vorderen vokalen auf und ist wohl ein in gewissen sandhi-stellungen oder als hiatustilger entstandener laut. Es gehört als solcher keiner bestimmten zeit an, lässt sich schon in den ältesten türkischen dialekten entdecken und hat wenn von alter zeit stammend, dieselbe entwicklung wie j- durchgemacht. Aber er kommt auch hier und da, in dem einen oder anderen dialekt und in sehr verschiedenem umfang wieder auf. Falls ganz jung, ist er in solchen dialekten, wo j- schon einen anderen laut gegeben, von diesem leicht zu unterscheiden.”¹

Görüldüğü gibi, Ramstedt önsesteki türeme y- sesini belirli sandhi durumlarında ortaya çıkan bir hiatustilger, yani boşlukdoldurucu bir ses olarak açıklamaya çalışmıştır. Türk dillerinde birincil uzun ünlülerin var olduğunu bilmediğinden, Ramstedt bu uzun ünlüler ile önseste türeyen y- sesi arasında bir ilgi ve ilişki olduğunu elbette göremezdi. Bu ilgi ve ilişkiyi ilk kez gören ve Çuvaşça *yat* ‘ad, isim’ ve *yus* ‘kakım’ gibi örneklerde görülen önses y- için daha inandırıcı açıklamalarda bulunan Ligeti olmuştur. Ligeti, Ana Türkçedeki birincil ünlülerin Çuvaşçada ya /ja/, /jä/ vb. gibi yükselen ikiz ünlülere ya da /oj/, /uj/ vb. gibi alçalan ikiz ünlülere geliştiğini tasarladı. Ligeti’ye göre, önses durumundaki uzun bir ünlü /ja/,

¹ Ramstedt, G. R., “Der j- laut und damit zusammenhängende fragen”, KSz 16: 66-84.

/jā/ vb. türünde yükselen bir ikiz ünlüye gelişince, ikiz ünlünün ilk ögesi kolayca ünsüz bir foneme, yani /y/ fonemine dönüşebilir. Böylece, Çuvaşça *yat* ‘ad, isim’ < **iat* < **āt* ve *yus* ‘kakım’ < **ias* < **ās*’tır.²

Son yıllarda Doerfer Halaçça önses *h-* ile ilgili bir araştırmasında Türk dillerinde *y-* öntüremesi olayı ile ilgili olarak değişik bir kuram ortaya atmıştır. Halaççada (ve Ana Türkçede!) **hı-*, **hi-* ve **hü-* ile başlayan sözcüklerin Genel Türkçe karşılıklarında bazan *ø-* bazan da *y-* bulunduğu (örn. Uyg. *ıĝla-* ~ *yıĝla-* = Hal. *hiĝla-* ‘ağlamak’, *üt* ~ *yüt* = Hal. *hī’t* ‘delik’, vb.) gerçeğinden hareket eden Doerfer, bu gibi GT örneklerdeki *y-* sesinin türeme olmayıp kaybolan eski ve birincil *h-* sesinin bir izi ya da kalıntısı olduğunu ileri sürmüştür.³

Hemen belirtelim ki *y-* öntüremesi olayında ünlü uzunluğunu hesaba katmayan ve Çuvaşcadaki durumu dikkate almayan bu görüşe katılmak güçtür. Halaççada ünlü (uzun ünlü) ile başlayan bazı sözcüklerin Türk dillerindeki karşılıklarında türeme bir *y-* sesi ya da bundan gelişmiş başka bir ses (c, j, ç, s, ş) bulunmaktadır. Örneğin, Genel Türkçe *aĝız* sözcüğünün Halaççası *āĝız*, Çuvaşçası ise öndamaksıl /ś/ ile *śivar* biçimindedir. Bu Çuvaşça biçim, hiç kuşkusuz, daha eski bir **yaĝır* biçimine gider ki bu da Uygurca (Br.) *āĝız*, Mişer Tatarcası *āwız* ve Halaçça *āĝız* biçimlerine denk gelir. O halde Eski Çuvaşçada bu sözcükte *y-* öntüremesi olmuştur ve bunun nedeni de /a/ ünlüsünün uzunluğudur. Yine GT *āt*, Halaçça *ā^{at}* ‘ad’ sözcüğünün Çuvaşcadaki biçimi de, bilindiği gibi, *yat*’tır. Bu Çuvaşça veri de bu dilde daha yakın zamanlarda, yani *y-* > *ś-* değişmesi olup bittikten sonra, ikinci bir *y-* öntüremesi olayının meydana geldiğini açıkça göstermektedir.

Ana Türkçedeki birincil uzun ünlülerin Halaççada sistemli olarak korunduğunu da söyleyemeyiz. Ana Türkçede uzun ünlülü olması gereken bazı sözcüklerin Halaçça karşılıkları kısa ünlülüdür. Örneğin, Uygurca *u* [ɪ:] ‘ağaçlık, orman’ ve bundan türeme *ıĝaç*, MK vb. *yıĝaç* ‘ağaç’ ile Çuv. *yivış* biçimleri bu sözcükteki /a/ ünlüsünün aslında, Ana Türkçede, uzun olduğunun açık kanıtlarıdır. Sözcüğün Halaççası ise birincil ünlü uzunluğunu yansıtmaz (*haĝaç*). Bunun gibi, yansıma kökenli Uyg. *ıĝla-* ~ *yıĝla-* ‘ağlamak’ (< **iĝıla-*) eyleminin ilk ünlüsü de aslında uzun olmalıdır (krş. Trkm. *āĝı* ‘ağlama’, *āĝla-* < **āĝıla-*). Halaççada ise yalnızca kısa ünlülü *hıĝla-*, *hiĝla-* biçimini buluyoruz. Bütün bu veriler Türk dillerinde hemen her dönemde önsese bir *y-* türemesi olduğunu, bunun da önses *h-*’den değil, fakat, Ligeti’nin vaktiyle çok doğru olarak belirtmiş olduğu gibi, ünlü uzunluğundan kaynaklandığını açıkça göstermektedir.

² Ligeti, L. “Les voyelles longue en turc”, *JA* 1938, 177-204

³ Doerfer, Gerhard, “Materialien zu türk. *h-* (I)”, *UJb. Neue Folge* 1 (1981), 93-141.

Kısaca yinelemek gerekirse, Ligeti'nin uzun ünlülerin ikizleşmesi kuramı Çuvaşçada ve öbür Türk dillerinde önseste y- türemesi olayını öbür iki kuramdan çok daha iyi açıklar.⁴

I. Ana Çuvaşçada y- Öntüremesi

Elimizdeki Çuvaşça ve Türkçe veriler önseste y- türemesinin önce Ana Çuvaşçada meydana geldiğini göstermektedir. Gerçekten de bugün Çuvaşçada başında öndamaksıl /ś/ (< *y-) fonemi bulunan ve Genel Türkçede birincil uzun ünlü ile başlayan sözcüklere denk gelen benim saptayabildiğim yedi sözcük vardır. Öyle görünüyor ki bu sözcüklerdeki önses uzun ünlüler Ana Çuvaşçada ya da Ana Bulgarcada önce yükselen ikiz ünlülere gelişmiş, daha sonra da bu ikiz ünlülerin ilk ögesi /y/ sesine dönüşmüştür.

1. Çuv. *śunat* 'kanat' < **yanat* < **īanat* < *(*ķ*)*ānat* = AT **kānat* 'kanat'; krş. Trkm. *gānat* ay., S.Uyg.(Mal.) *kanat*, *kıynat* < **kīnat* < **kānat*

2. Çuv. *śīvar* 'ağız' < **yowar* < **yawur* < **īawır* < **āgır* = AT **āgız* 'ağız'; krş. Uyg. (Br.) *āgz-i*, Hal. *āgız*, Miş. (Böht. 145) *āwız* ay.

3. Çuv. *śīnīh* 'un' < **yunuk* < **īunuk* < **ūn+uk* = AT **hūn* 'un'; krş. MK, Trkm. *ūn* ay., Hal. *hūn* ay.

4. Çuv. *śīvīr-* 'uyumak' < **yīwur-* < **yuwır-* < **yuwırī-* < **īuwdi-* < **ūdi-* = AT *ūdi-* 'uyumak'; krş. Uyg. *udı-*, *uudı-*, Uyg. *u*, *ū* 'uyku', MK, Yak., Hal. *ū* ay.

5. Çuv. *śırma* 'dar ve derin kayalık çukur, ırmak' < **yırmağ* < **īrmağ* = AT **īrmağ* ay.; krş. AH, IM, Bulg. *ırmağ* 'çay, ırmak', Trk. *ırmak* ay., Uzb. *irmâğ* 'çay, ırmak', Hou. *yırmağ* ay., Tat., Bşk. *yırmağ* 'hendek, oluk, su yolu, akar suyun aşındırdığı kanal', Bşk. *yırmanak* 'dar ve derin kayalık çukur', Nog. *yıranak* ay., Kırg. *cıra* 'sel çukuru, dere', Kzk. *jıra* ay. < **yıra* < **yır-a*, MK, Tat. vb. *yır-* 'yarmak, oymak, aşındırmak', Uzb. *yir-* ay., Kırg. *cır-* ay., YUyg. *jir-* ay. < **īr-*, Yak. *īr-* ay. < AT **īr-* ~ **ār-*, Yak. *īrāh* 'parmaklar arasındaki aralık', Trkm. *ārık* 'hendek, ark, kanal'.

⁴ Doerfer, Eski Türkçe *yaşuq* 'ışık' sözcüğünün *ışiq* (nece?) ile *yaruq* sözcüklerinin birbirine karıştırılması (*contamination*) olarak ortaya çıktığını sanıyor (s. 113). Bu görüş kabul edilemez. ET *yaşın* 'şimşek' sözcüğünden de anlaşılacağı gibi, bunun türediği eylem MK'daki *yaşu-* değil, daha eski **yaşı-* olmak gerekir. Karıştırılma olayı **yaşı-* eyleminin onun eşanlamlısı *yaru-* ile birlikte kullanılması sonucu önce bu eylemde meydana gelmiş olmalıdır, i.e. Uyg. *yaru-* *yaşu-* < **yaru* *yaşı-*. Uygur metinlerindeki *yaruq* ile birlikte kullanılan *yaşuq* biçimine karşı Kutadgu Bilig'de düz ünlülü *yaşık* 'güneş' biçimi vardır. Bu veriler karşısında Halaçça *ışiq* sözcüğünün komşu dil Azeriden bir alıntı olduğunu kabul etmek gerekir.

6. Çuv. *şırta* 'delik, göz', *yıp sırta* 'iğne deliği' < **yurtak* < < **iurtak* < **ürt+ağ* = AT **ürt* ay.; krş. MK *urt* 'iğne deliği' < **ürt*, Trk. *yurdu* ay. < *yurd+u* (+u 3. kişi iyelik eki), Mac. *yurdu* ay. < Osm.

7. Çuv. *şam* 'şifalı ot, ilaç' (eşanlamlı *im şam* ikilemesinde) < **yäm* < **ām*; krş. Uyg. *ot ām*, *ot yām* 'şifalı otlar', SUyg. *yem* 'ilaç' < **ām*

II. Eski Türkçede y- Öntüremesi

A. Orhon Türkçesi:

Orhon yazıtlarında yalnızca iki y- türemesi örneği olduğu söylenebilir. Bu örneklerden birincisi aynı zamanda kök hecede *a ~ ı* nöbetleşmesi de gösterir. İkinci örnek ise önses ünlüsü aslında uzun olmakla birlikte *sandhi* durumunda meydana gelmiş gibi görünmektedir.

1. Orh. *yılpağut* (BK D 31) = *alpağut* (KT K 7) 'yiğit savaşçılar' < **ılpağut* < AT **ālpağut*; krş. Trk. *alp* (öndamaksıl /l/ ile) 'yiğit savaşçı'⁵ (= Mo. *albagud* 'hükümet görevlileri, memurlar')

2. Orh. *yıd-* 'göndermek' (T 34: *ança yıd-*) ~ *ıd-* ay. < AT **ıd-*; krş. Yak. *ıt-* ay. < **ıd-*, Çuv. *yar-* ay. < **ıd-*⁶

B. Uygurca:

Uygurcada y- türemesi örnekleri daha çoktur.

yı- < **ī-*

3. Uyg. *yıçan-* 'sakınmak, çekinmek, korkmak' ~ *ıçan-* < AT **ıça-n-*; krş. MK *yaçan-* 'çekinmek, korkmak, utanmak', EAT *yacan-* 'utanmak, sıkılmak' < **yāçan-* < **yıçan-* < **ıçan-* < *ıça-n-* (= Mo. *ıçe-* 'utanmak, mahcup olmak' < **īçä-*)

4. Uyg. (Man. III) *yığı* 'ağlama, hıçkırma', Doğu T. *yığı* ay. < **īgi* (yansıma), *yığıt sığıt* ikilemesindeki *yığıt* (Suv. 5.1) ay., *yığla-* ~ *ıgla-* 'ağlamak', Doğu T. *yığla-* ay. < AT **īgıla-*; krş. Uyg. (Suv. 624.10 vd.)

⁵ Bilge Kağan yazıtındaki *yılpağut* biçimi şaşırtıcı değildir. İlk hecede *a ~ ı* nöbetleşmesine gerek Türk dilleri içinde gerekse Türkçe-Moğolca denkliklerde sıkça rastlanır: Genel Türkçe *yār* 'yar, uçurum' ~ Yak. *sīr* ay. < **yīr*, Trk. *sāz* 'sarı' = Mo. *sira* ay. vb. gibi.

⁶ Doerfer Tunyukuk yazıtında (*a*)*nça yıdm(i)ş* 'şöyle (mesaj) göndermiş' söz öbeğindeki *yıdmış* eyleminin yanlış olabileceği, bunun *ay(u)- idmiş* ya da *-t-* yerine *-d-* ile *ayıdmış* 'liess sagen' (söyletmiş) olabileceği görüşünü ileri sürüyor (s. 117). Bu öneriler kabul edilemez; çünkü öbek *ayu idmiş* olsaydı /u/ ünlüsünün yazılması gerekirdi. *Ayıtımış* yerine *ayıdmış* yazılmış olabileceği tezine gelince, bu da olası değildir; çünkü ettirgenlik eki *-t-* yazıtlarda daima *T* harfi ile yazılır. Ayrıca, *ayıt-* eylemi 'sormak' demektir. Oysa burada sözkonusu olan 'sormak' değil, 'haber ya da mesaj' göndermek'tir.

ağıla- ‘ağlamak’, Az. *ağı* ‘ağıt’, Trkm. *āgı* ay., Trk. *ağıt* ‘yas, matem’ < **āgıt*, Trkm. *āgla-* ‘ağlamak’ < **āgıla-* (ET **āgı* ~ **īgı* yansımasından)

5. Uyg. (Erdal 601) *yınan-* ~ *inan-* ‘inanmak’ < **inan-*; krş. Orh. (Kül Tegin B 2) *inānçu* (ünvan) < **inançu*, *ināl* ‘veliaht, veliaht prens’, OT (TMEN IV, Nr.1900) *ināl*, *yināl* ay. < **inal*, Az. *Eynallu* (boy adı) < **iynallu* < **inal+*, Trk. vb. *inan-* < **inan-*

6. Uyg. *yır* ~ *ır* ‘şarkı, türkü, müzik’ < AT **īr*, *yırla-* ~ *ırla-* ‘şarkı, türkü söylemek’ < ? AT **īrla-*; krş. MK *yır* ~ *ır* ‘şarkı, türkü’, *yırla-* ‘şarkı söylemek’ (= Mo. *iragu* ‘melodik ses, kulağa hoş gelen ses; uyum, ahenk; uyumlu, melodik’, Halha *yarū* ay. < **iragu*)

7. Uyg. *ırgan-* ‘sarsılmak, sallanmak’, *yırgal-* ed. ç. < ? **īrga-l-*

yī- < **ī-*

8. Uyg. *yil-* ~ *il-* ‘ilmek, iliştmek, bağlamak’, *yilin-* ~ *ilin-* (edilgen çatı) < AT **īl-*; krş. Yak., Trkm. *īl-* ay.

9. Uyg. *yiriñ* ~ *iriñ* ‘irin, cerahat’ < AT **īriñ*; krş. Özb. (Ürgenç) *īriñ*, Tuv., Hak., Trkm. *iriñ* ay., Yak. *iriñä* ay., Hal. *yirin*, YUyg. *jiriñ* ‘irin’, *jiriñlä-* ‘irin toplamak’ (bk. *yirü-* ~ *irü-*, *iri-*)

10. Uyg. *yirü-* ~ *irü-*, *iri-* ‘çürümek, bozulmak’, MK *iri-* ay. < AT **īrū-* ~ **īri-*; krş. Tuv., Hak. *iri-* ay., Hak. *irik* ‘çürük’, *irikte-* ‘çürümek’ (bk. *yiriñ* ~ *iriñ*)

yü- < **ū-*

11. Uyg. *yügmäk* ‘yığın’ ~ *üg-* ‘yığmak, toplamak’ < ? **hüg-*; krş. Uyg. (Br.) *ügüm*, *hüküm* ‘yığın’, MK (II 243) *yüg-* ‘toplamak, biriktirmek’, Kzk. *üymek* ‘yığın’, Kırg. *üymök* ay., Trkm. *üvmek* ay. < **ügmäk*, Yak. *sümäh* ‘demet, deste, yığın, küme’ < **yügmäk*

12. Uyg. *yün-* ~ *ün-* ‘çıkarmak, yükselmek’, < AT **hün-*; krş. MK *ün-* ‘yukarı sıçramak, zıplamak’, Yak. *ün-* ay., Trkm. *ōn-* ay., Hal. *hin-* ‘çıkarmak’, fakat *hī-* ‘çıkarmak, dışarı çıkarmak’ < **ū-*

13. Uyg. *yür-* ~ *ür-* ‘üfürmek, üflemek, şişirmek’, *ürül-*, *yürül-* ‘üfürülmek’ < **hür-*; krş. MK *ür-*, Çağ. *ür-*, *hür-*, EAT *ür-*, *üvür-*, Trk., Az. *üfür-*

14. Uyg. *yürün* ~ *ürün* ‘beyaz’, *yürünär-* ~ *ürünär-* ‘beyazlaşmak’ < AT **hürün*; krş. MK *yürün* ay., Yak. *ürün* ay., Hal. *hirin* ay. (= Mo. *ür* ‘tan, şafak’, fakat Hal *ür* ay.)

15. Uyg. (BT 8) *yüt* ‘delik’ ~ *üt* < **hüt*; krş. MK *üt*, (Oğuz) *ūd* ay., Yak. *üt* ay., Hal. *hūt* ay. < AT **hüt* (= Mo. *ütügün* ‘vulva’, OMo. *hütügün* ay.)

16. Uyg. *yüşä-* ~ *üşä-* ‘sıyırmak, kazımak’ < ? **üşä-*; krş. MK *üşän*, *yüşän* ‘pürüzsüz, düz, cilalı, perdahlı’, Tuv. *üjek* ay. < **üşä-*

yä- < **ä-*

17. Uyg. *yäm* ~ *äm* ‘şifalı otlar, ilaç’, *otäm*, *ot yäm* ay. < **äm*; krş. Çuv. *šam* ay. (*im šam* ikilemesinde), SUyg. *yem* ‘ilaç’ (bk. I 7)

ye- < **ē-*

18. Uyg. *yedär-* ~ *edär-* ‘takip etmek, izlemek’ < ?**edär-*; krş. Kzk. vb. *iyer-*, Tuv. *ädär-* ay., Hak. *izer-t-* (et. ç.)

19. Uyg. *yer-* ~ *er-* ‘yermek, kötülemek, iğrenmek’, *yer- münä-* ‘eleştirmek, hatalı bulmak’, *yer- yarsı-* ‘nefret etmek, iğrenmek, tiksirmek’ < **ēr-*; krş. Uyg. *erinçülüğ*, *yerinçülüğ* ‘günahkar’, MK, QB *erinçig* ‘menfur, iğrenç’ < Uyg. *erin-* ‘sefil olmak, acınacak durumda olmak’, *erinčkä-* ‘acımak, merhamet duymak’

20. Uyg. *yerin-* ~ *erin-* ‘üşenmek, tembellik etmek, ihmal etmek’ < **ērin-*; krş. Trk. vb. *erin-* ‘üşenmek, tembellik etmek’ Trkm. *ir-* ‘üşenmek, bıkmak, usanmak’ < **ēr-*

III. Orta Türkçede y- Öntüremesi

Orta Türkçe kaynaklarda y- öntüremesi olayı örneklerine daha çok rastlıyoruz.

ya- < **ā*

1. Tuhf. *yalda-* ‘aldatmak’, MK *āl* ‘hile’, *alda-* ‘aldatmak’ < AT **ālda-*; krş Trkm. *ālda-* ay.

ye- < **ē-*

2. Hou. *yegä* ‘eğē’ < **ēkäg*, İM *yegälä-* ‘eğelemek’ < AT **ēkäg-lä-*; krş. Uyg. (Br.) *ige-* ‘eğelemek’, Trkm. *ige* ‘eğē’, Trk. *eğē* ay., Az. *äyä* ay., Kzk. *yegew* ay., Tuv. *egē* ay., Yak. *igī* ay. < AT **ēkäg*

3. Hou. *yeki* ‘2’ < AT **ēki*; krş. Orh. *eki* ‘2’, MK *iki*, *ikki* ay. < **iki*, CC *eki*, *ekki* < **ēki*, Özb.(Kıpç.) *yeki*, Trk., Az., Trkm. *iki* < **ikki* < **ēki*, Tuv. *iyi* ay. < **iki*, Yak. *ikki* ay., Hal. *äkki* ay. < **ēki* = Çuv. *ikki* ay. < **ēki*

4. Hou., Bulg. *yekindü* ‘ikindi, ikindi namazı’ < AT **ēkinti*; krş. MK *ikindi* ‘ikinci’, CC *ekindü* ‘ikindi duası’, Tuhf. *ikkindi* < **ēkinti*

5. Hou. *yekiz*, *yikiz* ‘ikiz’ < AT **ēkiz*; krş. MK *ikkiz* ay. < **ēkiz*, CC *egiz* ay., Tat. (diy.) *yigis* ay., Az. *äkiz* ay. < **äkkiz*, Tuv. *iyis* ay. < **ēkiz* = Çuv. *yikīr* ay. < **ēkir*

6. İM *yer-* ‘ermek, erişmek, vasıl olmak’ < AT **ēr-*; krş. Orh., Uyg. *er-*, EAT *är-*, *ir-* ay., Tob. *ier-* ay., Hal. *ier-* ay. < **ēr-*

yī- < **ī-*

7. MK *yıgaç* ~ *ıgaç* 'ağaç' < AT **hīgaç*; krş. Orh. *ıgaç* [ı:gaç] 'ağaç', Uyg. *ı, u* [ı:] 'orman, ağaçlık', Muk. *yıgaç* 'ağaç', SUyg. *yıgaş, yığaş* ay., Tuv. *ıyaş* ay. < **īgaç* = Çuv. *yivış* ay. < **īgaç*, Hal. *hağaç* ay. < **hīgaç*

8. KB (Herat nüshası) *yınga* 'dağ keçisi' < **īmga*; krş. KB *ınga* 'dağ keçisi', EAT *ıma, ima* ay., Alt. (Räsänen) *ınga* ~ *yumga* ay., Tuv. *çuŋma* ay. < **yıŋma* < **yumŋa* < **yınga* < **īmga* (= Mo. *ıman, nıman* ay., Hal. *yamā* ay.)

9. MK *yıra-* 'uzaklaşmak' < Uyg. *ıra-* ay. < AT **hīra-*, *yırağ* 'uzak' < AT **hīrağ*; krş. Orh., Uyg. *ırak* 'uzak', Muk. *yıra-* 'uzaklaşmak', *yırağ* 'uzak', Kzk. *jırak* ay., Kırg. *ırak* ay., Yak. *ırāh* ay., Hal. *hirāk* ay.

10. MK *yışığ* 'ip, örülmüş kayış bağ', Uyg. *ıışığ* id. < **ıışığ*; Uyg. *ıışın* 'saç örgüsü' < **ıışın*, krş. Trkm. *ış-* '(ip) bükme, (ip) sarmak' < **ıış-* (bk. *yışım*)

11. MK *yışım* 'soğukta baldırlara sarılan tozluk, dolak, getr', İdr. *yışım, ıışım* 'bir tür şalvar' < **ıışım*; krş. Hou. *ışım* ay., Baraba T. *ışım* ay., Trkm. *ış-* '(ip) bükme, (ip) sarmak, dolamak' (bk. *yışığ*)

yı- < **ī-*

12. MK *yık, ık* 'iğ' < AT **īk*; krş. Doğu T. *yık* 'iğ', Trkm. *ık* ay., Trk. *iğ* ay., Az. *iy* ay. < **īk*

13. MK *yın, yin, ın* 'in, vahşi hayvan deliği ya da yuvası' < AT **hīn*; krş. Yak. *ın* ay., Trkm. *hīn* ay., Kırg. *iyin* ay. < **iyin* < **īn*, Hal. *hīn* ay. = Çuv. *yīnī* ay. < **īn*

14. Hou. *yüncük* 'kemiğin ön kısmı' < **yincük* < **inçük*; krş. Trkm. *incik* 'baldır kemiği' < **inçük*

15. MK *yir-* 'yirmek', *yiril-*, *yiriş-*, *yirük* 'yirik, çatlak, gedik', *irük* 'duvar ya da başka yerlerdeki yarık, çatlak', Muk. *yiril-* 'yirilmek', Trk. vb. *yir-* ay., Tuv. *çir-* ay., Yak. *sir-* ay. < **yir-* < **ir-*; krş. MK *ir-* 'yirik açmak', *irük* 'duvardaki yirik, yarık, çatlak, kerti' ⁷

16. Ateb. *yiz* 'iz' < AT **iz*; krş. Uyg. *iz*, MK *iz*, Trkm. *iz*, Kmk. *hiz*, hız, Kar. T. *yiz, yız* 'iz; yol', SUyg. *is, yiz, yez* ay. < **iz* = Çuv. *yir* 'iz' < **ir*

yo- < **ō-*

17. AH *yoz-* 'yellenmek' < **ios-* < AT **hōs-*; krş. MK *osur-* ay., Kırg. *osur-* ay., Trk. vb. *osur-*, Hal *hosar-* < AT **hōs-ur-*

⁷ Clauson MK'daki /y/li eylemleri kapalı /e/ ile *yer-* okuyor ki bence doğru değildir. Dankoff ve Kelly'nin MK'daki *irük* sözcüğünü *erük* biçiminde okumaları da Erdal'ca haklı olarak eleştirilmiştir (1991: 233).

yö- < *ō-

18. Bulg. *yördäk* 'ördek' < AT **hördäk*; krş. MK *ördäk*, Trkm. *ördek*, Gag. *yördek*, SUyg. *yürdek* < **ördäk*, YUyg. *ördäk*, *ödäk*, Doğu T. *ördäk*, *öydäk*, *hördäk*, Tat. *ürdäk*, Hal. *irdäk* < Az.), Kıpç. (Hou.) *äwräk*, Bşk. *öyräk*, Kzk. *üyrek*, Tuv. *ödürek* < Uyg. (Suv.) *ödiräk* < **öridäk* < **hördäk*

19. Hou. *yörümçäk* 'örümcek', Çağ. *yörümçi ay.* < **hör-* 'örmek'; krş. MK *örümçäk* 'örümcek', *ör-* 'örmek', İM *örümçik*, *örümçük* 'örümcek', Az. *hörümçäk ay.*, *hör-* 'örmek', Hal. *hiri-*, *hir-* 'örmek' < **hör-*

yu- < *ū-

20. Hou. *yuca* 'arka, sırt; her şeyin en yüksek kısmı, yüce', İM *yuca* 'yüce, yüksek' < **uça*; krş. MK *uça* 'arka, kış, sırt', CC, Çağ. *uça ay.*, Kırg. vb. *uça* 'kuyruk sokumu, kış, arka', YUyg. *uça* 'arka; omuz, sırt', SUyg. *uça*, *uca* 'kuyruk sokumu, kış, arka', EAT *uca ay.*, Az. *uca* 'yüce, yüksek' < **uça* (= Mo. *uğuça* 'kuyruk sokumu, kış, arka', Hal. *üts ay.*

21. Hou. *yuwa* 'yuva', Trk., Az., Gag. *yuva*, Tar. *yuva* < **yuya* < AT **ūya*; krş. Uyg., MK vb. *uya*, Yak. *uya*, Doğu T. *uva ay.*, Tat., Bşk. *oya*, SUyg. *uya*, *oya* 'yumurta' < **ūya* = Çuv. *yıva ay.* < **yuya* < **ūya*

yü- < *ū-

22. Tuhf. *yüläş-tür-* 'üleştirme, paylaşma' < AT **üläş-* 'üleşmek, paylaşmak'; krş. Uyg., MK vb. *üläş-* ay., Yak. *üllähin-* 'üleşilmek, paylaşılmak' < **ülä-ş-il-* = Çuv. *valeš-* 'üleşmek' < **ülä-ç-* (iştaşlık ç.)

IV. Çuvaşçada İkinci y- Öntüremesi

Çuvaşçadaki en eski *y- > ś- ses değişmesinden sonra bu dilde ilk örneği 1308 tarihli ikinci bir y- öntüremesi olayı meydana gelmiştir. Uzun ünlü önündeki bu ikinci y- türemesinin bugünkü Çuvaşçada pek çok örneği vardır. Bu örnekleri önlerinde /y/ sesinin türediği uzun ünlülere göre sınıflandırılmış olarak vereceğim.

Çuv. *ya-*, *yu-*, *yü-*, *yı-* < *ā-

1. Çuv. *yat* 'ad, isim' < **iat* < **āt* = AT **āt*; krş. Yak., Trkm. *āt*, Hal. *aat*, Trk., Az., Gag. *ad* < **āt*

2. Çuv. *yantī* 'hazır', (diy.) *yamut ay.* < **yamut* < **īanut* < **ānut* = AT **ānu-* 'hazır olmak'; krş. Uyg. (Br.) *ānutul-* 'hazırlanmak', Uyg., MK *anut-* 'hazırlamak', MK *anu-* 'hazır olmak', Uyg., MK *anuk* 'hazır'

3. Çuv. *yus* 'kakım' < **yas* < **ias* < **ās* = AT **ās*; krş. MK *ās*, *āz ay.*, Yak *ās* 'beyaz' < **āz* < **ās*, Yak. *āstıy-* 'ağarmak, beyazlaşmak' < **āz+sı-*, Kırg. *ars*, *arıs* 'kakım' < **ās*

4. Çuv. *yüş-* 'ekşimek, mayalanmak' << **yaçı-* < **iaçı-* < **hāçı-* = AT **hāçı-* ay., Trkm. *āca-* ay., Trk., Az. *acı-* ay.

5. Çuv. *yüşī* 'ekşi; acı' << **yaçığ* < **iaçığ* < **ācığ* = AT **hācığ* ay., Trkm. *ācı*, Trk., Az. *acı*, Hor. *haççı* ay., Hal. *hāçuğ* 'acı' < **hācığ*

6. Çuv. *yivir* 'ağır' < **yawır* < **iağır* < **āğır* = AT **āğır*; krş. Uyg. (Br.) *āgar* ay.

Çuv. *ya-, yu-, yı-, yı-, yi-* < *ī-

7. Çuv. *yar-* 'göndermek' < **yır-* < **yıd-* < **īd-* = AT **īd-* ay.; krş. Orh. *yıd-* ay. (bk. I, 2), Yak. *ūt-* ay. < **īd-*

8. Çuv. *yarın-* 'sallanmak; yuvarlanmak' < **yıran-* < **irga-n-* = AT **irga-* 'sallamak, sarsmak'; krş. Uyg. *yırgal-* 'sarsılmak, sallanmak', MK *irga-* 'sarsmak, sallamak', EAT *ırgan-*, *ıran-* 'sallanmak', Trkm. *ıran-* ay., Kırg. vb. *irga-* 'sallamak', Trk. *ırgala-* ay.

9. Çuv. *yurī*, *yur* 'şarkı' < **yarı* < **yırı* < **ir* = AT **ir* ay.; krş. Uyg., MK *ır*, *yır* < **ir*, Yak. *ıria* ay. < **ırağ* (= Mo. *ırağu* 'hoş ses, ahenkli ses, melodik ses, müzik', Hal *ıarū* ay.)

10. Çuv. *yūtī*, *yūt* 'köpek' < **īt* = AT **īt* ya da **ıyt* ay.; krş. ET, Tuv., Yak. *ıt*, Alt., Kzk., Özb. (Harezmi) *ıyt* ay., Doğu T. *ışt* ay., SUyg. *ışt*, *eşt* ay.

11. Çuv. *yivīs* 'ağaç' < **yığaç* < **ığaç* = AT **hığaç*; krş. Orh. *ığaç*, Uyg. *ı*, *u* 'orman', *ığaç* 'ağaç', MK *yığaç* < **ığaç*, Trk., Az., Trkm. *agaç*, Hal *hağaç*

12. Çuv. *yihir-* 'çağırarak, davet etmek' < **yıkır-* < *(*k*)*ikır-* = AT **kikır-*; krş. Trkm. *gıgır-* 'bağırarak, haykırmak, seslenmek', Tuv., Alt., Kzk. *kıygır-* ay., Kırg. *kıygır-* ay. < **kikır-*

13. Çuv. *yīs* 'is, duman, kömür gazı' (*yıs-pıs* ikilemesinde) < **yıs* < **īs* = AT **īs*; krş. Trkm. *īs* 'koku', Kmk., Krç.-Blk. *ıyıs* ay. < **ıys* < **īs*, Tob., Bar. *yıs* ay., Bşk. *yış* ay., Az. *his* 'is, lamba is'i' < **hīs*, Yak. *īs* 'is, duman; kurum' < **īs*, Kar.L. *ış* 'koku', Tuv., Alt. *ıış* 'is, duman, Hak. *ıs* ay. < **ış* (= Mo. *isü* 'is, kurum', Hal. *is* ay.)

14. Çuv. *yilīm* 'su altında kalan alçak arazi, ova' < **yulum* < **ilim* = AT **il-* 'inmek, alçalmak'; krş. Kzk., Kırg. vb. *ıldıy* 'çukur, vadi, alçak arazi', MK *ıl-*, *ın-* (I 169; Kaşgarlı: /n/, /l/ den değişmiştir), *ın-* ay., Trkm. *in-* ay.

15. Çuv. *yıran* 'sınır; sapan izi, evlek' < **yıran* < **ıran* = AT **ir* 'sapan izi, evlek'; krş. Tat. *ızan* ay., Bşk. *ıdan* ay., Krç.-Blk. *ırcı* ay.; krş. Mo. *ıra-* 'iz açmak, iz bırakmak', *iraga* 'su yüzündeki iz ya da çizgiler', *irmeg* 'kıyı, kenar, sınır'

16. Çuv. *yır-* 'dişlerini göstermek, sırtlamak' < **yır-* < **ir-* = AT **ir-* ay.; krş. Kırg. *ırcay-* ay., Hak. *ırsay-* ay. (< Mo. *ırcayı-* 'sırtlamak')

17. Çuv. *yini* 'kın' < **yini* < **yını* << *(*k*)*in* = AT **kın*; krş. MK *kın*, Trkm. *gın* ay.

18. Çuv. *yīner* 'eyer' < **yinär* < **yıñır* < **ıñır* = AT **ıñır* ; krş. CC *yıñırçak* ay., Tat. *ıñırçak* ay., Bşk. *ıñırsak* ay., Kzk. *ıñırşak* ay., Yak. *ıñır*, *ıñır* ay.

19. Çuv. *yīřih* 'öc alıcı kötü ruh' < **yirik* < **yırık* < **ıduķ* = AT **ıduķ* 'kutsal, tanrıca gönderilmiş' < **ıd-* 'göndermek', Çuv. *yar-* ay. << **ıd-*, Orh. *ıd-*, *yıd-* ay.

Çuv. *yı-* < **ū-*

20. Çuv. *yīh* 'nesil, soy sop. boy, aşiret, aile' < **yuk* < **ūk* = AT **ūk*; krş. Alt. *uk* 'boy, aşiret; aile, soy sop', Tuv. *uk* 'soy sop, nesil, köken', Kırg. *ūk* 'çadırın ortadaki temel direği', Trkm *ūk* ay. (= Mo. *ug* 'temel, kök, esas')

21. Çuv. *yīva* 'yuva' < **yuwa* < **yuya* < **ūya* = AT **ūya*; krş. MK vb. *uya*, Trk., Az. vb. *yuva*, Yak. *ūya*, *uya* ay.

Çuv. *ya-* < **ā-*

22. Çuv. *yāl* 'halk; köy' < VB (XIV. yy.) *yāl* < **yāl* < **āl* < **āl* = AT **āl* 'halk'; krş. Volga Bulg. *yāl* 'boy, kabile', Trkm. *il* 'halk; ülke', Az. *el* ay. < **āl*

23. Çuv. *yanah* 'çene' < **yänäk* < **iänäk* < **āñäk* = AT **āñäk* 'çene'; Uyg., MK vb. *änäk* 'çene', *än* 'yanak'

Çuv. *yı-* < **ē-*

24. Çuv. *yīķır* 'çift, çifte' < **yekir* < **yīķır* 'ekir < **ēkir* = AT **ēkiz* 'ikiz', çift'; krş. Hou. *yekiz*, *yikiz* ay. (= Mo. *ikire* ay. < Trk.)

Çuv. *yī-, yı-* < **ī-*

25. Çuv. *yīh* 'cilt hastalığı' < **yik* < **ik* = AT **ig* 'hastalık', MK *ig* ay., Trkm. *igli* 'hasta, hastalıklı'

26. Çuv. *yīlī* 'ilic; düğüm' << **yilgük* < **il-gük* = AT **ilgük* 'ilic', Muk. *ilgük*, *ilük* 'ilic, düğme deliği', YUyg., Özb., Az. *ilgäk*, Kzk., Nog. *ilgek*, Kmk., Krç.-Blk. *ilgik* ay., Trkm. *il-* 'ilmek, iliştiirmek, bağlamak', Trkm. *ilik* 'dügme' < **ilgük* (bk. 27)

27. Çuv. *yīlmak* 'ilmek, ilmic; düğme' < **yilmäk* < **il-mäk* = AT **ilmäk*; krş. SUyg. *yelmek* id., Trk. *ilmek*, *ilmik* 'dügüm', Az. *ilmäk* ay., Alt., Kzk. vb. *ilmek* 'çengel, kanca', Özb. *ilmäk* ay., YUyg. *ilmäk* ay., Tuv. *ilbek* 'çengel, olta iğnesi' < **ilmäk* (bk. 26)

28. Çuv. *yīñi* 'in, yuva' < **yin* < **in* = AT **hīn*; krş. MK *in*, *yin* ay., Kırg. *iyin* ay. < **iyin* < **in*, Yak. *in*, Trkm. *hīn*, Az. *hın* ay.

29. Çuv. *yīr* 'iz, yol' < **yir* < **ir* = AT **iz*; krş. Trkm. *iz* < **iz*, Kar.T *yiz*, *yız*, SUyg. *yiz*, *yez* < **iz*

30. Çuv. *yırana* 'üzengi' < **yırana* < **yirāñü* < **īrāñü* = AT **īzāñü*; krş. Uyg. *izāñülük* 'ayak tabanı', Hak., Alt.(Kumandı) *izeñe* 'üzengi', Tuv. *ezeñgi* ay., Bar. *izāñgü* ay., Yak. *ihāñä* ay. < **izāñü*, MK vb. *üzāñü* 'üzengi'

Çuv. *yi-* < **ū-*

31. Çuv. *yim* 'keten pantolon' < **yim* < **yüm* < **üm* = AT **üm*; krş. Uyg., MK *üm* 'şalvar, don', Hou., Osm. (EAT) *im* ay., SUyg. *yüm*, *yem* 'şalvar', Hal. *iem* ay. < **üm* (= Mo. *ömüdün* < *ömü+ dün* Hal. *ömd* ay.)

Çuvaşçada y- öntüremesi bir de *yuh-* (= Genel Türkçe *ağ-*) eyleminde görülür. Ancak, Genel Türkçe *ak-* eylemindeki /a/ ünlüsü kısadır: Az. *ağ* 'ak' < **āk*, fakat *ah-* 'akmak' < **ak-*, Trkm. *ak-* vb. Bu durumda Çuvaşça *yuh-* biçiminin *sandhi* durumunda y- türemesi ile meydana gelmiş olduğunu düşünmek gerekir, örn. **irma(k) ağ-a-tur(ur)* > **yırma yak-a tu* > *yırma yuh-a-t* 'ırmak akıyor'

V. Modern Türk Dil ve Lehçelerinde y- Öntüremesi

y- öntüremesi Orta Türkçe döneminden sonra da bazı Türk dil ve diyalektlerinde sürüp gitmiştir. Bu diller Sarı Uygurca, Özbekçenin Harezmi-Kıpçak diyalektleri, Doğu Türkçesi (Yeni Uygurca) diyalektleri, Azeri ve Baraba Tatarcasıdır.

Burada, Sarı Uygurcada pek çok görülen y- öntürmesinin, özellikle *yul-* < **öl-* 'ölmek', *yülür-* < **ölür-* 'öldürmek' vb. gibi örneklerle bakılarak, Gagauzcada olduğu gibi (örn. *yev* 'ev', *yet* 'et', *yısla-* 'ıslamak', *yısın-* 'ısınmak', *üve* ~ *yüve* 'üvey' vb.; alıntı sözcüklerde de: *yesir* 'esir', *yesap* 'hesap', *insan* ~ *yınsan*, *yıftıra* 'iftira', *yılaç* 'ilaç', *yömür* 'ömür', vb.), ünlü uzunluğu ile bir ilgisi olmadığı görüşü ileri sürülebilir. Bu savı ileri sürenlere ve süreceklere hak vermemek elde değildir. Ne var ki bu gibi aykırı örnekler Sarı Uygurcada birincil uzun ünlülü ve y- öntüremeli örneklerle oranla çok daha az sayıdadır.

yä-, ye- < **ä-*

1. Az. *yähär* 'eyer' < **yägär* < **äyär* < **ädär*; krş. MK *ädär* 'eyer', Doğu T. (Rağ.) *ēgär*, *igär*, Özb. *egär* ay.

2. Özb. (Kıpç.) *yälli* '50', Trk. vb. *elli* ay. < **älig*

3. SUyg. *yer* 'erkek, adam' < **här*; krş. Uyg. (Br.) *härä* ay., Hal. *här* ay., Trkm. *är* ay., Az. *är* 'koca, zevç' (= Mo. *ere* 'erkek, koca')

4. Özb. (Kıpç.) *yäs* 'hatıra, hatır, bellek' < **äs*; krş. ET (Yen.) *ēsänä* 'hatırlamak', Trkm. *äsle-* 'hatırını saymak, hürmet etmek'

5. Özb. (Buhara) *yetik*, *ötik* 'çizme' < **ätük*; krş. Trkm. *ädik* ay. < **ätük*

ye-, yi- < *ē-

6. Az. *yiä* 'sahip, efendi' < **iyä* < **ēdi*; krş. Hal. *eydi* ay. < **ēdi*, Yak. *iççi* ay. < **iççi* < **itti* < **īdi*, Doğu T. (LC) *īgä*, *ēgä* ay. (= Mo. *ecen* ay. < **ecin* < **ēdin*)

7. SUyg. *yet-*, *et-* 'etmek, yapmak' < **ēt-*; krş. Trk. *ed-er*, Trkm. *ed-il-* < **ēt-*

8. Özb. (Kıpç.) *yen* 'en, genişlik' < **ēn*; krş. MK *ēn*, Trkm. *īn*, Az. *en* ay. < **ēn*

9. Özb. (Kıpç.) *yertä* 'erken, erkenden' < **ēr+tä*, *yertän* 'yarım' < **ēr+tän*; krş. Trkm. *īr* 'erken', Az. *er* ay.

10. Özb. (Buhara) *yikäyi*, *ikkäyi* 'her ikisi' < **ikägü* (bk. III 3, 4, 5)

yı-, yi-, ye- < *ī-

11. SUyg. *yelmek* 'ilmek' < **ilmäk*; bk. IV 27

12. SUyg. *yırında-* 'irin toplamak', YUyg. *jiriñlä-* a. < **iriñlä-*; bk. II 9

13. SUyg. *yiz*, *yez* 'iz', *yızda-* 'izlemek, takip etmek' < **iz*; krş. Trkm. *iz* 'iz' < **iz* = Çuv. *yir* ay. < **ir*

yı- < *īt ya da *ıyt

14. YUyg. (Hami) *yit*, *it* 'köpek', YUyg.(yazı dili) *ışt* ay., Doğu T. (LC) *īt* ay., Alt., Kzk. *iyt* ay., Çuv. *yit̃*, *yit̃* ay. < **it̃*

yo-, yu- < *ō-

15. SUyg. *yüçag* 'boy, nesil, aile; küçük yerleşim merkezi' < **hōçak* < **hōtçak* 'ocak'; krş. Uyg. *otçuk*, *oçuk*, *oçok* 'ocak' < **hōtçuk*, MK *oçak* ay., Az. *ocag*, Trk. *ocak*, Trkm. *ōcak* ay., Hal. *hūoçak* < **hōçak* < **hōtçak*

16. SUyg. *yo-*, *yöz-*, *yuz-* 'aşmak, geçmek' < **ōz-*; krş. Uyg. *oz-*, *ooz-* [o:z-] 'kurtulmak, geçmek' (= Mo. *orgo-* 'kaçmak' < **or-ga-*)

yö-, yu-, yü- < *ō-

17. Doğu T. *yöl*, *yül*, *höl* 'ıslak, nemli' < **höl*; krş. MK *öl*, Trkm. *öl*, *höl*, Özb. (Buhara) *höl* ay., Hor. T. *hēel* ay., Hal. *hīel* ay. < **höl*

18. SUyg. *yür* 'yüksek yer', *yuri* 'yüksek; güney', *yöri* 'yukarı, yukarıya' < **örü*, *yörlä-* / *örlä-* 'ayağa kalkmak, kalkmak' < **ör-* 'yükselmek, kalkmak', EAT *örü* 'yukarı', *örü tur-* 'ayağa kalkmak'; Trkm. *ör-* ay., *öri* 'yayla, otlak', *ör tur-* 'ayağa kalkmak' < *örü tur-* (= Mo. *örgö-* 'yükseltmek, kaldırmak' < **ör-ge-*)

19. SUyg. *yürle-* 'örmek', *yürme* 'saç örgüsü' (sıklık çatısı) < **hör-* 'örmek'; krş. Trkm. *ör-* ay., Hal. *hiri-* ay. < **hōri-*

20. SUyg. *yöt* 'öd, safra kesesi' < **ōt*; krş. MK, Hou. *öt* ay., Trkm., Hak. *öt* ay., Trk., Az. *öd* ay. < **ōt*

21. SUyg. *yug*, *yug* 'övgü, methiye', *yug ti-* 'övmek' < **ōg-*; krş. Uyg. *ög-*, *öğü-* 'övmek' < **ōg-*

22. SUyg. *yuzuk*, *yüzük* 'kurban, adak' < **ūzūk* < **īduk*; krş. Orh. *ıduk* 'kutsal', *yıd-* 'göndermek', ET *ıduk* 'kutsal', Yak. *ıtk* ay. < **īduk*, Yak. *it-* ay. = Çuv. *yırh* 'kötü ruh' << **īduk*, Çuv. *yar-* ay. << **īd-* (bk. IV 8)

23. Bar. *yüzök* 'ağaç özü' < **ōzāk*, krş. Mk. *ōz* 'ağaç özü', Yak. *üös* ay., Hal. *īez* ay. < **ōz* = Çuv. *var* ay. << **ōr* (= Mo. *örü*, *öri* 'iç; kalp, karın', Hal. *ör* ay.)

24. SUyg. *yuglen-* 'iyice düşünmek' < **ōglän-*; krş. MK *ōg* 'düşünce, akıl', *ō-* 'düşünmek'

yü-, ye- < **ū-*

25. SUyg. *yüm*, *yem* 'şalvar, pantolon' < **yüm* < **üm* = Çuv. *yim* 'keten pantolon' < **yüm* < **üm* (bk. IV 31)

VI. Türk Dillerinde En Eski y- Öntüremesi

Türk dillerindeki en eski y- öntüremesinin İlk Türkçe (Pre-Turkic) döneminde, yani Ana Çuvaşça ya da Ana Bulgarca dönemi ile Ana Türkçe dönemlerinden de önceki dönemde meydana gelmiş olduğu anlaşıyor.

Bu en eski dönem önses y- türemesi ancak karşılaştırmalı Altay dilbilimi verilerine göre saptanabilir. Altay dilleri kuramı doğru ise, şu Türkçe sözcüklerdeki önses y- ünsüzünün de türeme olduğu ileri sürülebilir: *yar*, *yarı* 'deri, zar', ET *yul-*, *yulı-* 'yağmalamak', MK *yur* 'yün', MK *yūt-* 'yutmak', Orh. *yüg(g)ärü* 'yukarı' sözcüğünün kökü **yüg*. Şimdi bu sözcüklerle ilgili Türkçe-Mongolca denklikleri görelim:

1. OT (El-İd.) *yarı* 'deri, tabaklanmamış ham deri', Trk. (SDD) *yarı* 'deri, meşin', Kırğ. *cargak* 'ince deri, zar, tüyü alınmış hayvan derisi', Kzk. *jargak* 'deri giysi', Nog. *yargak* 'ham deri' < *yar+gak*, Alt.(Kumandı) *d'aru* 'ham deri' < **yariğ*; MK *yarısa* 'yarasa' < *yari+sa*, Trk. vb. *yarasa* ay., Çağ. *yarasa*, *yarasık* ay., Trkm. *yargānat*, Alt. *yarganat*, Kırğ. *carkanat*, Kzk. *jarkanat*, Hak. *çarkanat* ay < **yar kānat*, Yak. *sarī* 'geyik derisi; zar' < **yariğ*, *sarī kınat* ay. < **yariğ kānat*, MK (Çiğil) *yärsgü* (aya *yärsgü* 'yarasa' söz öbeğindeki) < **yarsgu* < Bar. *yarıskı* ay., Tuv. *çaskı* ay. << **yarsgu*

~ Çuv. *šara* 'çıplak, tüysüz', *šara serši* 'yarasa' (harf. 'tüysüz serçe') < **särä* (< Çeremisçe *tsärä*) < **yärä* < **yara* < **āra*, **āri*

~ Mo. *arasun*, *arisun* 'cilt, deri, post' < *ara+sun*, *ari+sun* < **āra*, **āri*; krş. Mo. *sarisun* 'ham deri, zar, cilt', *sarisun barbagay* 'yarasa'

2. Orh. *yulı-* ‘akın edip yağmalamak’, MK *yulı-* ay., *yulıt-* ‘akın ettirip yağmalatmak’, OT (Tefs.) *yulu-* ‘yolmak’, OT (Muk.) *yul-* ‘yolmak, koparmak’, Tuv., Hak. *çul-* ‘yolmak’, Kırg. *cul-* ‘yolmak, koparmak, zorla çekip almak’, Tat., Bşk. *yol-* ay., Özb. *yul-* ay., YUyg. *jul-* ay., Trkm. *yol-* ‘yolmak, koparmak; zorla çekip almak, kapmak’ < **ül-*

~ Çuv. *śl-* ‘yolmak, koparmak’ < **yul-* < **ül-*

~ Mo. *uulga* ‘yağmalama, yağma etme; ani akın ya da baskın; ganimet’, Hal. *ülga* ay. < **ülü-ga*, *uulgala-* ‘yağma etmek, yağmalamak, ganimet olarak almak; ani olarak akın etmek, baskın yapmak’

3. MK *yūŋ*, *yūŋ* ‘yün’, OT (Tuhf.) *yüvün* ay. < **yüyün* < **yüyn* < **yūŋ*, Az. *yun*, Trk. vb. *yün*, Trkm. *yūŋ* < **yūŋ* < **ūŋ*

~ Çuv. *šim*, (Aşm.) *šin* ‘yün’ << **yūŋ* < **ūŋ*

~ Mo. *unggasu(n)*, OMö. (GT) *unghasu*, *nunghasun* ‘yün’, Hal. *ungas* ay. < **ūŋ*+*ga*+*sun*

4. MK *yūt-* ‘yutmak’, CC *yovut-* ay., Trkm. *yuwut-* ay., Az. *ud-* ay., Trk. *yudum* < **yūtum* < *yūt-um* < **ūt-*

~ Çuv. *šūt-* ‘yutmak’ < **yut-* < **yūt-* < **ūt-*

~ Mo. *oğuçi-*, *ouçi-* ‘yutmak, yudumlamak’, Hal. *ōçi-* ay. < **oğuti-*

5. Orh. *yüg(g)ärü* ‘yukarı, yukarıya’ sözcüğündeki **yüg* ‘tepe, üst, yüksek yer’, MK *yügsä-* ‘yüksek olmak, yükselmek’, Uyg., MK *yügsäk* ‘yüksek’, Trk. *yüksek*, Gag. *üsek* ay., *üsel-* ‘yükseltmek’, Trk. (SDD: Bozkır, Konya köyleri) *yüğ* ‘tepe, hüyük’, (SDD: Gömele, Gediz-Kütahya) *yüğlen-* ‘yukarı çıkmak, yükselmek’, *yüğlük* ‘bir dağın en yüksek tepesine yakın olan tepe’, (SDD: Çakırca-Bursa) *yücek*, *yüvcek*, *yüğcek*, *üğücek* ‘ovalardaki az yüksek yerler, tepe’ < **yügçäk* < **ügçäk*

~ Çuv. *šül* ~ *šüli* ‘yükseklik, boy; üst, üzer, yukarı’ < **yügäl* < *yüg+äl*, Çuv. *ši*, *šiy* ‘tepe, üst’ < **yig* < **yüg* < **üg*

~ Mo. *ögsö-*, *ögse-* ‘yükselmek, yukarı çıkmak’, Hal. *ögsö-* ay. < **ögse-* < **ögse-*

KAYNAKÇA

ABDULLAYEV, F. A., “Urgänç şeväsining ba'zi bir fonetik hususiyätläri”

Ozbek dialektologiyasidän materiallar, I (Taşkent 1957), 299-311.

—, *Fonetika ħorezmskiħ govorov*, Taşkent 1967.

ATALAY, Besim, *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-türkiyye*, İstanbul 1945 (= Tuhf.)

AZİZBEKOV, H. E., *Azerbaycansko-russkiy slovar*, Baku 1955.

- BASKAKOV, N. A., *Ėakassko-russkiy slovar'*, Moskva 1953.
 — (Yay.), *Turkmensko-russkiy slovar'*, Moskva 1968.
 —, *Dialekt kumandintsev (Kumandı-kiji)*, Moskva 1972.
 —, *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, Moskva 1963 (= Tefs.)
 BÖHTLINGK, Otto, *Über die Sprache der Jakuten*, I-II, St. Petersburg 1848-1851.
 CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
 DOERFER, Gerhard, *Khalaj Materials*, Bloomington 1971.
 —, "Das Gagaüsische", *Fundamenta I* (Wiesbaden 1959), 260-272.
 —, "Materialien zu türk. h- I, UAJb. Neue Folge 1, 1981, 93-141; II, UAJb. Neue Folge 2, 1982, 138-168.
 — ve Semih Tezcan, *Wörterbuch des Chaladsch*, Budapest 1980.
 ERDAL, Marcel, *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden 1991.
 GRØNBECHE, K., *Komanisches Wörterbuch*, København 1942 (= CC)
 HAMZAYEV, M. A., *Türkmen diliniñ sözlügi*, Aşabat 1962.
 HOUTSMA, M. Th., *Ein türkisch-arabischer Glossar*, Leiden 1894 (= Hou.)
 JARRING, G., *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund 1964 (= Doğu T)
 KÜRENOV, S., "Demirgazık Kavkaz (Stavropol) türkmenlerinin gepleşiginiñ kâbir fonetik ayrıntılıkları", *Trudi Inst. Yaz. i Lit.*, AN SSSR 1959, vip. 3, 154-177.
 LE COQ, A. von, "Das Lî Kitâbî", *KCsA*, I, 439-480 (= LC)
 LIGETI, L., "Les voyelles longues en turc", *JA* (April-June 1938), 177-204.
 MALOV, S. Ye., *Yazık joltıñ uygurov*, Alma-Ata 1957,
 MELIORANSKIY, P. M., *Arab-Filolog o turetskom yazıkı*, St. Petersburg 1903 (= İM)
 NADELYAYEV, V. M. vb., *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad 1969.
 PAASONEN, H., *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul 1950.
 PEKARSKIY, E. K., *Slovar' yakutskogo yazıkı*, I-III, Petrograd 1917-1930.
 RAMSTEDT, G. J., "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu XXXVIII: 1* (Helsinki 1922)
 RÄSÄNEN, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk-sprachen*, Helsinki 1969.
 SLEPTSOV, P. A., *Yakutsko-russkiy slovar'*, Moskva 1972.
Söz Derleme Dergisi 3, TDK Yayınları, İstanbul 1947.
Tarama Sözlüğü: VI, TDK Yayınları, Ankara
 TEKİN, T., "Determination of Middle-Turkic Long Vowels through 'arūḏ'", *AOH*, XX, Fas. 2 (Budapest 1967), 151-170.
 —, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968.
 —, *Ana Türkçede Asli Uzun Ünlüler*, Ankara 1975.

- , “Ön Türkçede Ünsüz Yitimi”, *TDAY-B* 1977, 35-51.
- , “On the Uigur Term *yügmäk*”, *UAJb*, c. 12, 1993: 265-268.
- TENİŞEV, E. R., *Tuvinsko-russkiy slovar*’, Moskva 1968.
- , *Stroy sarıg-yugurskogo yazıka*, Moskva 1976.
- TUMAŞEVA, D. G., *Könbatış seber tatarları tele*, Kazan 1961.
- YEGOROV, V. G., *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1954).
- YUDAHIN, K. K., “Nekotoriye osobennosti karabulakskogo govora”, *Ozbek dialektologiyasidän materiallar*, I (Taşkent 1957) 31-35.
- , *Kirgizsko-russkiy slovar*’, Moskva 1965.
- YÜCE, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb: Şuşter Nüşhası*, Ankara 1988 (= Muk.)